

A Szalkai Glosszák hangállapotának jellemzése*

1. A Szalkai Kódexben — mely Sárospatakon keletkezett latin nyelvű iskolás könyv — Szalkai László nevű kisdíák, a későbbi esztergomi érsek, tanára, Kisvárdai János magyarázatait követve a sorok közé vagy a lap szélére különböző magyar nyelvű magyarázatokat jegyzett fel. Ezek a magyarázatok néha egyetlen szót, máskor szó szerkezetet vagy mondattöréseket jelentenek. Az 1489–1490 között leírt szövegeket tartalmazó füzeteket MÉSZÁROS ISTVÁN szerint csak később kötötték egybe, ám a füzetek egybefűzése nem követte a szövegek másolásának időrendi sorrendjét (vö. 1972: 15).

Hogy e kódexnek ismerjük a szerzőjét s a szerző születési helyét, az annak köszönhető, hogy a kisdíák Szalkai az egyes fejezetek végére odaírta a nevét: per me *Ladislaum de Zalka*, per me *Laslonem de zalka*, per me *Ladislaum de Mathezalca*, per me *L de Z* (főlte: *Ladislaus Zalka*), *Laslo deak Zalkay* (i. m. 13–14).

A később nagyívű karriert befutott Szalkai László születési évét ugyan nem ismerjük pontosan, csupán következtetni tudunk rá, de azt tudjuk, hogy hova való. Így a róla elnevezett Szalkai Kódex azon ritka nyelvemlékeink közé tartozik, amelynek ismert a keletkezési helye, sőt a lejegyzőjének a szülőhelye is, ezért ez a nyelvemlékünk nagy biztonsággal az északkeleti nyelvjáráshoz köthető. A nyelvtörténeti könyvek gyakran idézik mint az északkeleti nyelvterületre jellemző nyelvi emléket. Ennek tipikus ismertetőjeleként általában az *i*-zést szokás kiemelni (vö. BENKŐ 1957: 75, BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 1967: 52).

Az *i*-zés természetesen a legszembetűnőbb hangtani jelenség ebben a szövegben, de mellette az északkeleti nyelvjárás számos egyéb ismertetőjegye is kimutatható. A Szalkai László latin nyelvű kódexében fennmaradt magyar nyelvű bejegyzések hangállapotának jellemzőit SZAMOTA ISTVÁN kiadása alapján rendszerezük a továbbiakban (1895: 425–9).

2. A glosszák hangállapotának jellemzése

2.1. A magánhangzók jellemzői

2.1.1. A nyíltabb – zártabb hangviszony

a) A zárt *i*-zés

* A tanulmány az OTKA T 032868. sz. pályázatának támogatásával készült.

A glosszáokban előforduló magyar szavakban az *i*-zés minden hangtani helyzetben megtalálható a mai köznyelvi *é* helyén.

Szó elején, hangsúlyos helyzetben: *ydesb, ydeszaw, ydessiget, ykes, yktelen, yletedre, ynek, yneknec, yrdehleny, ysak, fylthe, firphy, firynek, kipbely, kyselethi, kyztetisith, mylsighyt, myltosagh, myne, bemyne, myrgewel, nygyzamw, niphnek, nyzyse, rythy, rytek, sypsyghe, tytemynyth* (28).

Hangsúlytalan szótagban is előfordul, toldalék előtti helyzetben: *bezydedeth, bezydewel, zemyrem, termysete, tórtynethywel* (5).

Képzőkben: *-és* (deverbális nomen): *intysit, intysiuel, yóvissire, kerdysek, kyztetisith, kwśedyswel, menűtyswel, nyzyse, vetekediseketh, vetysyt, zónghyzytwl* (11); *-ék* (deverbális nomen): *jatikochoth, maradikot* (2); *-ély* (talán névszóképző, vö. TESz.): *kevylsygh* (1); *-ék* (talán névszóképző, vö. TESz.): *vydik* (1); *-mény* (deverbális nomen): *vetemynek* (1); *-mény* (denominális nomen): *tytemynyth* (1); *-ség* (denominális nomen): *mylsighyt, belendessyghyt, felesygyhe, felesyghenek, felesyged, felsygyhe, kerekisgnec, kevylsygh, mevetsygh, mylsighyt, sypsyghe* (11); *-vén* (határozói igenévképző): *emeluyn, eregythwyn, kwzodwin, vetekedvin* (4).

Személyjelekben és esetragokban: egyes szám 3. személyű birtokos személyjelben: *belyth, firynek, intysiuel, intysit, ystenyth, yóvissire, mylsighyht, ósinech, rezyben, sekybe, zeryt, serybe, terwynywel, tórtynethyuel, tytemynyth, zónghyzytwl* (17); esetragban: *kyppen* (1).

Hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, valamint a különböző képzőkben összesen 83 esetben találunk *i*-t, amely azonban rövid vagy hosszú magánhangzó egyaránt lehet, de az időtartamát az írásjel hiánya miatt e nyelvemlékben sem tudjuk megkülönböztetni.

b) A nyílt *e*-zés (*é*-zés)

Az *i*-zés valamennyi lehetséges esetét áttekintve kiderül, hogy a szavak lejegyzője nem minden alkalommal élt vele. Lényegesen ritkábban használta a nyíltabb magánhangzót tartalmazó alakokat, mint a zártabb, *i*-s alakokat.

Hangsúlyos helyzetben (itt a leggyakoribb): *eghnek, en, ertelme, fenes, kerdysek, lezen, nepek, remolwen, sekybe* (9).

Hangsúlytalan helyzetben is előfordul: *elmek, kemen, kemenkedek, kerestyen, remelteteth* (5).

Képzőkben: *-ék* (deverbális nomen): *maradek* (1); *-él* (deverbális nomen): *ketel* (1); *-és* (deverbális nomen): *vetelkedessel* (1); *-ség* (denominális nomen): *kevylsegwel* (1); *-vén* (határozói igenév): *zerezwen* (2-szer) (1).

Az elbeszélő múlt alanyi ikes ragozású egyes szám harmadik személyében: *-ék*: *kemenkedek, kovethkezek* (2).

Birtokos személyjelekben (toldalék előtt): *-é*: *bezydewel, myrghewel, testeth, tówewel* (4).

Szalkai tehát sokkal gyakrabban használta az *i*-ző alakokat (83), mint a nem *i*-zőket (26), sőt olykor ingadozást is megfigyelhetünk egy-egy szó használatában, hiszen három olyan szó (*kewylsegwel* — *kevylsygh*, *maradeka* — *maradica*, *nepek* — *niphnec*) akad a glosszában, amelyeket *é*-ző és *i*-ző alakban egyaránt leírt, illetve hét szóban együtt van jelen az *é*-zés és az *i*-zés (*bezydewel*, *kerdysek*, *kewylsegwel*, *myrghewel*, *rezyben*, *sekyben*, *termyseth*). Az *i*-ző alakok azonban lényeges túlsúlyban vannak az *é*-zőkkel szemben, s míg 12 olyan szó található a szövegben, amelyekben minden lehetséges esetben előfordul az *i*-zés, csupán egy olyan, amelyben következetesen *é*-t használ: *kemenkedek*.

BÁRCZI szerint a mohácsi vést megelőző időszakban, tehát az ómagyar kor végén az írók tudatában már ott lappang a nyelvi helyesség vagy helytelenség fogalma. Drágffy János végrendelete kapcsán éppen a Szalkaiéhoz hasonló példát idéz BÁRCZI, mivel az *i*-ző nyelvjárásterületről származó Drágffy nádor emelkedett hangulatú végrendeletében kezdetben nyoma sincs az *i*-zésnek, majd később, talán figyelme lanyhultával (akár ő írta e sorokat, akár a deákja), már nem ügyelt annyira a számára idegen nyelvi formák, azaz az *é*-zés használatára (1975: 188–9). Míg a nádor írásában valószínűleg a királyi kancellária egységesítésre való törekvése érvényesülhetett, addig Szalkai nyelvhasználatában talán a korabeli iskola egységesítő hatását érhetjük tetten.

A Szalkai Glosszákra jellemző helyzet, azaz az *i*-zés túlnyomó többsége az olykor előforduló *é*-zéssel szemben egyébként még egy évszázaddal később is jellemző az északkeleti nyelvjárásban, többek között a Szatmár megyei Kölcse község nyelvében (lásd PAPP 1959: 64–7).

c) *ö* ~ *ü* szembenállás

A felső nyelvállású labiális *ü* hang és a középső nyelvállású *ö* hang esetében sokkal kevésbé tapasztalható olyan fokú eltérés, mint az előző hangpár, az *i* és *é* esetében. Csupán két szóban fordult elő a mai köznyelvinél nyíltabb alak: *bòtòketh*, *remòl*.

d) *o* ~ *u* szembenállás

A többes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakokban is találunk nyíltabb magánhangzót: *zorgalmatossagok*, *magokot*. Ez a jelenség ugyan kisebb mértékűnek látszik, mint amit PAPP tapasztalt a XV. századi kölcsei nyelvben (i. m. 67–8), de ez esetünkben valószínűleg a glosszák természetével is magyarázható, hiszen nem összefüggő, folyamatos szövegből valók az adatok, következésképpen a birtokos személyjeles névszók előfordulása is esetleges és szórványos.

e) *a* ~ *o* szembenállás

Hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban csupán szórványosnak mondható ez a jelenség: *hartyagnak*, *alkatott*. Az *-s* melléknévképző előtt, az *aranyas* szóban viszont háromszor is előfordul az *o* helyén a nyíltabb *a* hang. Ugyanezt a szót

PAPP is említi Kölce község XV. századi nyelvjárásának egyik eseteként, de nem tartja jellemzőnek e jelenséget a nyelvi rendszer egészében (i. m. 69).

A többes szám harmadik személyű birtokos személyjelet követő *-t* tárgyrag előtt az alsó nyelvválású *a* hang helyén egy fokkal zártabb hang, az *o* áll: *magokot, holtakoth, jatikochoth*.

Ez a jelenség még a következő évszázadban is tapasztalható szórványosan Kölce nyelvjárásában (i. m. 69).

2.1.2. Labiális – illabiális hangviszony

a) *ë ~ ö* szembenállás

A szavakban gyenge eltérés érzékelhető az illabiális magánhangzók javára az *ë ~ ö* viszonylatában, főleg hangsúlyos szótagban: *beueltetett, feld, gyetry, ker-nyel, eregythwen, terleyteth, terwynwel*. Szórványosabban hangsúlytalan szótagban is előfordul ez a jelenség: *pyspeky, idesb*. Előfordul az is, hogy hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is illabiális magánhangzót találunk a mai labiális helyén: *ekernel, weres*.

PAPP LÁSZLÓ a XVI. századi kölcei nyelvet tanulmányozva arra a következtetésre jutott, hogy az ott előforduló három *e*-ző példa a mai *ö* helyén nem meggyőző az olvasatát illetően, de egyébként sem tekinthetők lényegesen illabiális állapot vetületének (i. m. 60). Ezzel szemben az *ö* adatainál mintegy száz évvel korábbi Szalkai Glosszákból az általa tapasztaltnál erősebb a hajlam az illabiális *ë*-nek az *ö* hang rovására való használatára.

b) *ö ~ e (ë)* szembenállás

A szavakban inkább az illabiális tendencia érvényesül, mégis akad példa a labiális *ö*-re az illabiális *e* helyén hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban is: *bòtòketh, tyzen kettòd*.

c) *é ~ ö* szembenállás

Csupán egy olyan alak szerepel a szavak között, ahol a labiális *ö* helyén illabiális *é* áll: *mehgyeze*.

d) *i ~ ü* szembenállás

Az illabiális *i* csupán kétszer fordul elő a labiális *ü* helyén. Hangsúlyos szótagban a *pyspeky* szóban, valamint a főnévi igenév többes szám első személyű birtokos személyjeles alakjában, a *vakmeròkòdninch* szóban.

e) *ü ~ i* szembenállás

Az előzővel ellentétes tendencia: a labiális magánhangzó az illabiális helyén szintén nem jellemző a Szalkai Glosszák szavaira: *hwth, wgekeztek*.

PAPP LÁSZLÓ XVI. századi kölcei szövegeiben három *i*-ző alak áll szemben három *ü*-zővel (i. m. 61). Az általa felsorolt három *ü*-ző alak között szintén ott van a Szalkainál is szereplő *hüt* szó, amely valószínűleg erősen tartotta magát a XVI. században is. A labiális–illabiális hangviszony Szalkai glosszáiban a XV.

század végén is már hasonlóképpen alakul, mint amit PAPP LÁSZLÓ tapasztalt az általa kutatott szatmári település mintegy fél évszázaddal későbbi nyelvében, azaz olyan csekély az eltérés a maihoz viszonyítva a XV. század végén ugyanúgy, mint a XVI. században, hogy e hangviszony egyensúlyát csaknem olyan harmonikusnak tarthatjuk, mint a később köznyelvre emelkedett változatban (i. m. 61).

2.1.3. A magánhangzók i d ő t a r t a m a

A hosszú magánhangzókat a szövegben nem jelölték, így ezek meglétére csak következtetni lehetne, ezért itt ezzel nem foglalkozunk.

2.2. A mássalhangzók jellemzői

2.2.1. A mássalhangzók minőségi változásai

a) A palatalizáció megléte és hiánya

Palatális mássalhangzók. A szövegben érzékelhető a palatalizáció megléte az *l ~ ly* esetében, amit írásban is jelölnek: *folyo, folyasath, folya, ily, olyha*. A *fo-lyik* ige származékai, valamint az *ily, oly* mutatónévmás, mely igen sokszor ismétlődik, minden esetben *-ly*-os alakban fordul elő.

Palatális és depalatális alakok váltakozása. Ugyanaz a szó előfordulhat palatális és depalatális mássalhangzóval is, ami e szavakban a még ingadozó nyelvhasználatra utal: *ly ~ l: kiraly ~ kiralnak és kiralne, helyekről ~ helyth* (mennyei kereksígnék *helyth*); *ny ~ n: assonyokath ~ assonnak*.

Depalatális alakok. A szavak egy részében depalatális tendencia is tapasztalható, mivel a palatalizáció talán még csak néhány szóra terjedt ki teljes egészében, a többiben vagy ingadozás vagy depalatális alak található, ami arra utal, hogy a XV. század végén a palatalizáció még nem ment végbe teljesen: *l ~ ly: navalg, kewylsygh, mylsighyt; n ~ ny: ennyglen, ennyre, fenes* (hold), *kemenkedek, lean, menütyswel, navalg, nylik, terwynywel*.

b) A β intervokális helyzetben kiesik

Az ómagyar kor korai szakaszában már tapasztalható jelenség, mely szerint a β intervokális helyzetben kiesik, még mindig jellemző a XV. század végén is: *múelkedetith, new, new*.

A *w*-nek a Szalkai Glosszában általában *-u, -ü* vagy *-v* a hangértéke. A *new* szóban a *w* az *-ű* melléknévképzőt jelöli. A *név* szó 3. személyű birtokos személyragos alakjában csupán egy alkalommal található meg a *-v*, mely valószínűleg hiátustöltő szerepében áll: *neve*. BENKŐ szerint — bár pontosan nehéz meghatározni — a hiátusos formák inkább a szélső nyelvjárásterületekre, így a keletire és a nyugatira voltak jellemzők az ómagyar korban. A hiátusos formák kitöltése nagyobb mértékben a XIV. századtól indul meg (i. m. 78).

c) Összeolvadás

A *j*-nek más mássalhangzóval való összeolvadása a palatalizációt erősíti. Adataink közül csupán két szóban figyelhető meg: a *t + j > tty* összeolvadás a

bogarostattya szóban, és az *-ojt* igeképzőnek a felszólító módjellel való összeolvadása *-ojs* hangkapcsolattá, miközben a *t* kiesik: *hzzoyczad*.

A Szalkai Glosszák más szavaiban — ahol ma végbemegy az összeolvadás — ez a hangváltozás még nem következett be: *meghaddj*, *haborgatya*, *furdogalya*. Az utóbbi két szóban az *-y* a *-j* hangot is jelölheti, de lehet a *-ty* vagy a *-ly* része is rövid mássalhangzóként intervokális helyzetben, és ebben a hangtani helyzetben ez is lehetséges, hiszen rövid mássalhangzók ekkor még előfordulhatnak két magánhangzó közötti helyzetben.

d) Asszimiláció

Képzés helye szerinti asszimiláció csupán egy szóban érvényesül a glosszákban, amikor az *-nb* > *-mb* változás bekövetkezik az *yman* szóban.

A zöngéesség szerinti asszimiláció zöngétlenedésként található meg adatainkban szó belsejében és szóhatáron egyaránt: *z + s* > *ss*: *ygassagnak*; *g + h* > *hh*: *meh holtakoth*, *mech hatalmazandich* és *d + t* > *tt*: *vetekettek*, *fogattatot*.

Két mássalhangzó asszimilációja teljes hasonulást is eredményezhet. A Szalkai Glosszákban ez a következő esetekben fordul elő. Ha az *szt* mássalhangzókapcsolathoz *j* járul, *-ssz* lesz belőle: *egybezerkezzwnk*; az *az* mutató névmáshoz mássalhangzóval kezdődő toldalék járul, bekövetkezik a teljes hasonulás: *accoron*; ha a mássalhangzóra végződő szóhoz a *-vá* translativuszi rag járul: *ozloppa*; ha a mássalhangzóra végződő szóhoz *-val*, *-vel* rag járul: *vetekedessel*, *saruatocal*.

e) Nem megy végbe az asszimiláció

Nincs zöngéesség szerinti asszimiláció. Nem következett be a zöngésedés a *kazdagultattot* szóban, pedig a szó zöngés szókezdő magánhangzójára már 1380-ból is van adat (vö. TESZ).

Bizonyos *-val*, *-vel* ragos alakokban nem jött létre a teljes hasonulás: *Zorgalmatossagval*, *menűtyswel*, *serwel*, *agyakwal*, *thagokwal*. BENKŐ éppen a Szalkai Glosszák adataival alátámasztva azt tartja, hogy a *-val*, *-vel* ragos alakok inkább a keleti és északi nyelvjárásokra voltak jellemzők (i. m. 80).

f) Spirantizáció

Egyetlen szó írása tanúskodik arról, hogy az *-ly* spirantizációja már megindult, bár az egyedül álló példa arról tanúskodik, hogy még elég szórványos lehetett (*heyekre*) ez a hangtani jelenség.

2.2.2. A mássalhangzók m e n n y i s é g i v á l t o z á s a i

a) Mássalhangzónyúlás

A mássalhangzónyúlás erősen érvényesülő tendenciának látszik, amelynek következtében a mai nyelvhasználatnak megfelelő hosszú mássalhangzókat találjuk a szavak egy részében szó belsejében vagy szó végén, más szavakban viszont akkor is hosszú mássalhangzót találunk, amikor a mai nyelvben rövid mássalhangzó áll a szóban.

A maival egyező alakok (szó belseji nyúlás): *azzonnak, bantottat, bossvalla-sa, ennyghlen, ennyre, ynne, kellemethes*; szó végi nyúlás: *beueltetett, ess, alath, megh vtaltatoth*.

A maitól eltérő alakok (szó belseji nyúlás): *assu, gyalaztattnod, yelennen, kirallyat, rezzetz, rezzetzhi, socca, urassaghit, vtanna*.

A *gyalaztattnod* alak azért is figyelemre méltó, mert mássalhangzó melletti helyzetben nehéz volna hosszú mássalhangzót ejteni. A szóban jelölt hosszú mássalhangzó a mássalhangzónyúlás tendenciájának erőteljes voltára utalhat.

Szó végi nyúlás: nincs olyan szó, ahol szó végén olyankor lenne hosszú mássalhangzó, amikor a mai magyar nyelvben nincs.

b) Mássalhangzó-rövidülés

Ez a jelenség a mássalhangzók körében főleg szóvégi helyzetben figyelhető meg. Mint a nyúlás vizsgálatok láthattuk — ha kisebb számban is, de — már megtalálható szó végén a hosszú mássalhangzó, ami arra utal, hogy a X. század végén a szó belsejében megindult mássalhangzónyúlás áttért a szó végi helyzetre is, de ez inkább csak kibontakozóban lévő folyamat lehetett a XV. században.

A mai hosszú mássalhangzó helyén álló rövid mássalhangzó meglétének két oka lehet: a) a mássalhangzót még nem érte el a nyúlás, b) három mássalhangzó találkozásakor egy mássalhangzó kiesik.

Szó végi rövid mássalhangzó: *alath, alkatoth, bantatototh, eleztyb, fel magastatototh, fogattatot, kazdagultattot, melleth, miath, myath, remelteteth, terleyteth, valaztoth, vetteteth*.

Szó végi helyzetben elsősorban a múlt idő jele, a befejezett melléknévi ige-név képzője és a névutók lokatívuszi *-t*-je nem nyúlt még meg a XV. században.

A szó végi hosszú mássalhangzó a következő, mássalhangzóval kezdődő szó miatt is megrövidülhet: *has fanak*.

Szó belseji helyzetben ritka a mai használattól eltérő rövid mássalhangzó: *menyre*.

Hogy csupán egyetlen példa akadt a szó belseji rövid mássalhangzóra, annak az lehet a magyarázata, hogy a szó belseji nyúlás már nagyjából megtörtént, s legfeljebb egy-egy kivétel akad, de az is lehet, hogy csak helyesírási hiba a rövid mássalhangzó használata.

3. Összegezve tehát a Szalkai Glosszák hangtani jellemzőit, megállapíthatjuk, hogy az egyik legszembevetőbb jellemzője az erőteljes *i*-zés, miközben mellette már jelentkeznek a mai köznyelvnek megfelelő nyíltabb *e*-s alakok is, de ezen kívül a magán- és mássalhangzók e területre jellemző használatának számos más, szórványosabban előforduló esetei is fellelhetők. Nem egy magán-, illetve mássalhangzó-változás ritkább előfordulása arra utal, hogy a XV. század végén a hangváltás éppen csak megindult, egymás mellett élő alakpárokat ho-

zott létre a nyelv, de a folyamat még nem zárult le, vagy ki sem teljesedett, mint például a palatalizáció esetében.

RÉVAY VALÉRIA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1975): *A magyar nyelv életrajza*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (1967): *A magyar nyelv története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- MÉSZÁROS ISTVÁN (1972): *A Szalkai Kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*. Bp.
- PAPP LÁSZLÓ (1959): *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. NytudÉrt. 19. sz. Bp.
- SZAMOTA ISTVÁN (1895): A Szalkai László magyar glosszái 1490-ből. *NyK.* 25. 452–9.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1967–1976.